

Власне, у сенсі осмислення та наукового аналізу нинішні спроби пострадянської реставрації надають подіям минулого особливу оптику. Навіть більше – вважаємо, що новітнє осмислення радянського тоталітаризму повинно відбуватися з урахуванням сучасних подій; і навпаки, адекватне розуміння радянського минулого може стати ключем до розгляду та відповідної оцінки тих процесів, які нині переживає українство.

1. Багряний І. Чому я не хочу вертатись до СРСР? (1946).
2. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952 // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 60–70. 3. Долженков О. О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – О.: [б. в.], 2000. – 194 с.
4. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик [авториз. пер. з англ.; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут Критики]. – К.: Критика, 2008. – 303 с. 5. За рік в Україні знесли 504 пам'ятники Леніну // УНІАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.unian.ua/society/1019235-za-rik-v-ukrajini-znesli-504-pamyatniki-](http://www.unian.ua/society/1019235-za-rik-v-ukrajini-znesli-504-pamyatniki-leninu.html)

[leninu.html](http://www.unian.ua/society/1019235-za-rik-v-ukrajini-znesli-504-pamyatniki-leninu.html). 6. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті) роки. Нариси інтелектуальної історії. – К.: Критика. 2013. – 488 с. 7. Кобченко К. А. «Війна пам'ятників» в Україні: протистояння пам'ятей як (пере)осмислення національної історії // Війни пам'ятей та політики примирення. Зб. наук. праць / За заг. ред. В. Ф. Солдатенка. – К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. – С. 38–46. 8. Котляр Ю. В. Тоталітаризм в Україні. Рецензія на монографію: Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933) // Історичний архів. – 2011. – Вип. 6. – С. 166–167. 9. Де Лара Ф. Правда для історії // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/111101>. 10. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському союзі (1923–1939 роки). – К.: Критика, 2013. – 639 с. 11. Поль Д. Німецька окупація України 1941–1944 у контексті Другої світової війни // Historians.in.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>. 12. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер; пер. з англ. Миколи Климчука та Павла Грицака. – К.: Грані-Т, 2011. – 447 с.

УДК 94(477)/94(4) «0375/1492»

Сергій Конча

Типологія етногенезу українців

На тлі соціокультурних перетворень та цивілізаційних процесів в середньовічній Європі розглядаються питання витоків та становлення українського етносу. Проводиться думка, що етногенез українців відноситься до типу етнічної консолідації під зовнішнім тиском та типологічно відповідає закономірностям формування іспанців, німців, англійців, литовців.

Ключові слова: український етнос, український народ, етногенез, закономірності етногенезу, історична типологія.

Sergij Koncha

Typology of Ukrainians' Ethnogenesis

In the paper the question of origin and formation of Ukrainian nation in the context of socio-cultural change and civilization processes of medieval Europe is considered. The author argues an idea that the ethno-genesis of the Ukrainians refers to type of ethnic consolidation under external pressure and meets the laws of formation of Spaniards, Germans, English People and Lithuanians.

Keywords: Ukrainian Ethnos, the Ukrainian People, Ethnogenesis, Ethnogenesis laws, Historical Typology.

Сергей Конча

Типология этногенеза украинцев

В контексте социально-культурных трансформаций и цивилизационных процессов европейского средневековья рассматриваются вопросы происхождения и становления украинского этноса. Проводится мысль о том, что этногенез украинцев относится к типу этнической консолидации под внешним давлением и типологически соответствует закономірностям формирования испанцев, немцев, англичан, литовцев.

Ключевые слова: украинский этнос, украинский народ, этногенез, закономірности этногенеза, историческая типология.

Питання походження українського народу хвилювало думку вітчизняних мислителів вже від часів появи київського «Синопису» та загадкової «Історії русів». Проте і досі не вироблено всебічно обґрунтованої науково та достатньо широко визнаної концепції або найзагальнішої схеми етногенезу українців. Думки, які нині висловлюються з цього приводу, коливаються від готовності визнати корені українців ще в трипільській культурі, тим самим опускаючи їх на сім тисяч років у минуле, до тенденції ув'язати постання українського етносу з часами визвольних змагань та піднесення національної свідомості у XVII ст. [19].

Разом з тим, можемо констатувати, що погляди тієї когорти дослідників, які торкалися питань етногенезу українців, ґрунтуючись на достатньо зважених наукових позиціях і доволі широкому фактологічному матеріалі, сходяться в тому, що про виокремлення українського етносу можна говорити, починаючи приблизно зі зламу I – II тисячоліть (нашої ери) [30; 36; 5; 3, с. 129–175]. Частина авторів зміщує початок українства кількома століттями раніше цього часу [7; 14; 15;

16, с. 203–296], частина – кількома століттями пізніше [23; 29]. У цілому можна відзначити, що хронологічні рамки, у межах яких мав відбутися етногенез українців, можуть бути визначені V–VI і XV–XVI століттями*. Звичайно, тут ми говоримо лише про загальні орієнтири, встановлення яких не означає (як це часом подається в довідникових виданнях), що процес етногенезу тривав увесь цей історичний період.

Оскільки українці належать до слов'янської мовної родини, питання витоків українців невід'ємно пов'язані з перебігом історичного розвитку давніх слов'ян. З писемних та археологічних джерел відомо, що у V–VII ст. н. е. відбувалися процеси міграції слов'ян та їхнього розселення просторами Східної, Центральної та, частково, Південної Європи. Як писемні джерела, так і дані порівняльного мовознавства

* Можна сказати з певністю, що намагання деяких романтично (або ж квазі-патріотично) налаштованих авторів відсунути походження українського народу в глибину доісторичного минулого, пов'язуючи його початки з трипільською культурою, не мають нічого спільного з науковими засадами дослідження етногенезу [15, с. 129–138; 19, с. 210–213].

узгоджено свідчать, що цей масштабний рух призвів до дезінтеграції раніше єдиної слов'янської етнічної спільноти й виокремлення дочірніх гілок, що згодом виступають на історичній арені як окремі народи слов'янської родини [4, с. 317 і вище; 6, с. 317–339]. Останнє дало ряду дослідників, серед яких М. Грушевський, І. Огієнко, Л. Залізняка, підстави вважати, що приблизно з цього часу (себто з VI–VII ст.) можна говорити і про появу українців як особливого етнічного утворення [10, с. 172–177; 14, с. 73–74]. Проте слід зважити, що дезінтеграція слов'янської єдності не відразу призвела до появи чехів, поляків, росіян, білорусів, сербів, хорватів, болгарів тощо, так само як, очевидно, й українців. Як свідчать джерела, на просторах Центрально-Східної Європи після великого слов'янського розселення утворилася велика кількість – багато десятків – слов'янських племінних об'єднань, території і назви яких не збігаються з територіями і назвами пізніших – середньовічних та новітніх етносів [37; 33; 4]. Лише у ході тривалих і складних процесів дрібні слов'янські племена і племінні об'єднання трансформувалися в ті етноси, що виходять на історичну арену в добу високого а, почасти, і пізнього середньовіччя.

Процеси, які вели до перетворення колишніх племінних союзів і груп племен на нові етноси, розвивалися доволі різними шляхами [24; 31; 38]. В одних випадках можемо говорити про провідну роль особливостей географічного розташування, які сприяли відносній ізоляції певних спільнот: цей фактор є особливо важливим для формування чехів, македонців, чорногорців, босняків, формування яких відбувалося у рамках обмежених гірськими пасмами територіальних анклавів. В інших важливим чинником стали зовнішнє завоювання і панування іноетнічних груп, що, очевидно, значною мірою визначило шляхи етногенезу болгар (вже з VIII–IX ст.) [39, с. 36–41], лужицьких сербів, словаків (починаючи з X ст.), білорусів (з XIII ст.). У третій – переважали внутрішньополітичні, а також релігійні чинники, що сприяли інтегруванню деякої кількості споріднених груп навколо певного центру: цей шлях можемо вважати пріоритетним для утворення поляків (упродовж X–XII ст.), хорватів, сербів (XII–XIII ст.) [31, с. 246], московітів-росіян (XIV–XV ст.). Складні етногенетичні процеси тривали упродовж усього середньовіччя, та при всій їхній різноманітності, вели до стирання племінних відмінностей й інтегрування кількох або багатьох колишніх племінних союзів в етнічні об'єднання нової формації.

Хоча стан джерел рідко дає змогу простежити це з певністю, маємо підстави вважати, що процеси утворення відомих нам сьогодні слов'янських етносів відбувалися у тісному поєднанні з подоланням родоплемінних форм організації, властивих давнім слов'янам (як й іншим давнім і ранньосередньовічним народам Європи) та поступовою заміною їх новими формами, заснованими на державницько-громадянських засадах [32; 38, с. 116–136, 190–247].

Відповідно до цих принципів відбувалися й процеси етноутворення українців. З літописання й іноземних джерел відомо, що у IX–XI ст. (як, очевидно, і раніше) на теренах України мешкали окремі слов'янські племена: воляни, древліани, поляни, дуліби, бужани, уличі, тиверці, сіверяни та деякі інші [18, с. 45, 51, 157; 21; 22]. «Мали ж (кожне) звичаї свої, закон батьків своїх і заповіт, кожне (плем'я) норів свій» – каже про них літописець, акцентуючи увагу на етнографічних та культурно-етичних відмінностях між полянами, деревлянами та сіверянами [27, с. 8–9]. Про наявність культурних відмін-

ностей між племінними спільнотами тієї доби певною мірою свідчать й археологічні джерела, за якими простежується культурний кордон між райковецькою та роменською культурами, що проходив по Дніпру, відмінності між лісовими та лісостеповими племенами та інші регіональні особливості [1, т. 3, с. 174–212; 34, с. 307–321; 12, с. 91–104]. Очевидно ми не можемо говорити про постання єдиного українського етносу до того, як стерлися культурно-етнографічні та політичні відмінності між відомими нам з джерел племінними об'єднаннями і на зміну самоідентифікації майже десятка окремих племінних спільнот прийшла самоідентифікація єдиного народу.

Виразні перспективи інтеграції східнослов'янських племен з теренів майбутньої України у певну цілісність намітились з останньої чверті X століття за часів правління Володимира I Святославовича (980–1015). У цей час простір від Перемишльської землі на заході до верхів'їв Сіверського Дінця на сході був уперше об'єднаний в одній державі і тоді ж на зміну розмаїтим і строкатим племінним культурам і віруванням приходив єдине для усієї Русі християнське віросповідання. Цей самий час збігся з різким посиленням степової – печензької – загрози, яка фактично поставила південні осередки молодій Русі, у тому числі Київ, на межу життя й загибелі [18, с. 37, 39; 27, с. 67–71].

Мешканці пристепових теренів Південної Русі – від Карпат до Переяславщини й Сіверщини – повинні були інтегрувати свої зусилля у протистоянні степовикам. У цьому їм не могли не посприяти як вибудована упродовж попереднього століття політична єдність, так і засади спільної ідеології, що саме запроваджувалась. Елементи племінної специфіки та племінної роздрібненості поступово нівелювалися у ході спільної боротьби, що супроводжувалась чималими втратами. Фактор протистояння зі степом висував спільні задачі для (майбутньої) Галичини, більшої частини Волині та «початкової Руської землі» – Середнього Подніпров'я з Лівобережжям [28; 13, с. 211–212], і тим самим формував спільність ритму та стилю їхнього життя. Водночас цей самий фактор закладав відмінності у способі життя та різницю політичних пріоритетів між південними теренами Давньоруської держави та її північними регіонами, де далеко не так гостро стояла потреба об'єднаного напруження сил задля спільного виживання.

Проте визначити завершення формування українського етносу періодом XI–XII ст. усе ж неможливо. Хоча назви окремих племен протягом цих століть зникають з літописних повідомлень, регіональні етнічні особливості не могли зникнути в короткий час. Нетривалий період державної цілісності часів Володимира і Ярослава сприяв інтеграції не лише майбутніх українських земель між Карпатами й Подесенням, а й ширшого простору до Новгороду, Полоцька, Ростова й Суздаль включно. Разом з тим, вже невдовзі знову беруть гору дезінтеграційні процеси, виразившись у постанні на теренах України вже з другої половини XI ст. Чернігівського, Переяславського, Теребовльського (згодом – Галицького), Волинського, Київського князівств та ще низки дрібніших, але цілком автономних земель-володінь. При цьому Чернігівське князівство було тісніше зв'язане у політичному (а, очевидно, і в культурному та власне етнічному) відношенні з теренами верхніх Пооччя і Подесення (в межах нинішньої Росії), Київщина дніпровською та прип'ятською річковими артеріями була щільно пов'язана з землями майбутньої Білорусі й

Смоленщини* [28, с. 27–63 і далі], а Галицько-Волинські князівства нерідко мали інтенсивніші політичні, культурні й династичні зв'язки з Польщею та Угорщиною, ніж з рештою давньоруських земель [25; 26]. Усі ці обставини не сприяли подальшій етнічній консолідації у рамках нинішньої території України, більшою мірою породжуючи тенденцію для складання, як мінімум, трьох, а, можливо, й чотирьох – п'яти окремих слов'янських етносів на її теренах**.

У першій половині XIII століття на тлі певного політичного занепаду Києва зміцнилося й набуло значної політичної ваги Галицько-Волинське князівство, чії очільники поставили у залежність від себе і колишню загальноруську столицю. Наприкінці означеного періоду наскочила монголо-татарська навала, що призвело до справжньої культурно-економічної катастрофи давньоруських земель. Київ, Чернігів, Переяслав фактично припинили існування як політичні та економічні центри. Були зруйновані зведені ще при Володимирі засічні лінії по річках Рось і Сула, через що населення було змушене відлінувати з Середнього Подніпров'я на інші землі, колишне ядро давньоруської держави прийшло у глибокий занепад і запустіло [20, с. 212–245]. Тим часом державність в Галицько-Волинських землях продовжувала розвиватись і навіть досягла значного піднесення за часів правління тут Данила Галицького та його синів. На ці терени, як свідчать літописні дані, перемістилося чимало мешканців зі східних (наддніпрянських) земель, сплюндрованих монголо-татарами [27, с. 398, 418]. Якщо у Подніпров'ї (а також на Поділлі і Східній Волині) у другій половині XIII ст. продовжувалися занепад міст та знелюднення, то в Галицько-Волинській державі виникали нові міста (найвідоміші з яких – Холм і Львів), будувалися церкви й замки, її очільники вели успішні війни з Польщею, Угорщиною, ятвягами, Литвою і навіть (хоч і не тривалий час) – з татарами, яким формально були підвладні.

Відтак на західноруських землях у XIII ст. склалася ситуація, дещо подібна до ситуації в Південній Русі часів Володимира I, коли мешканці регіону консолідувались в умовах спільної небезпеки. Простір, на якому відбувалося гуртування, цього разу виявився меншим, а виклики загрозливішими. Зв'язки з північно- і східноруськими землями (Новгородщиною, Смоленщиною, Ростово-Суздальським князівствами, а також з колишнім Чернігівським князівством, що фактично перетворилося на Брянське) майже перервалися, а зв'язки з Польщею, Угорщиною, Литвою не могли завадити етнічній інтеграції мешканців Галичини й Волині через значущість мовних та релігійних бар'єрів, що усталилися на західних рубежах ще у попередній період.

Відтак, період культурно-політичного піднесення Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. може бути названий другим – основним та остаточним – етапом формування українського етносу. У цей час мали скластися найважливіші мовні й культурні риси, які є спільними для всіх українців, і які, водночас, відмежовують їх як від поляків, словаків і чехів, так і від білорусів та росіян. Попри подальші політичні та культурні негаразди – зникнення (у 1340-х роках)

* Сказане не означає, що автор поділяє концепцію єдиної давньоруської народності або приєднується до деяких ключових її положень. Хоча певна тенденція до інтеграції в політичних рамках Русі все ж існувала (особливо в XI ст.) вона була доволі слабкою, натомість тенденції до утворення низки різних східнослов'янських етносів у межах окремих князівств були виразніші і, очевидно, реалізувалися б, якби плин цих процесів, не був перерваний ззовні монгольською навалою.

** Слід пам'ятати, що йдеться лише про північну («землеробську») частину майбутніх українських земель.

власної державності і розподіл українських етнічних земель між Польщею, Угорщиною та Литвою, попри культурну кризу і національне гноблення український народ зміг втримати свою етнічну своєрідність, пронісши її через кілька століть впритул до часів повстання («козацької революції») Богдана Хмельницького, коли українська етнічна специфіка уперше проявилась на тлі історії з усією виразністю.

Таким чином, український етнос сформувався на порівняно невеликій території***, яка приблизно дорівнює історичним областям – Галичині та Волині (переважно західній). Решта територій нинішньої України, які були тривалий час майже незаселені або заселені кочовиками (назагал відомими як *татари*), заселялись землеробською (українською) людністю вже після того, як зникла така політична потуга як Золота Орда, занепадала могутність Кримського ханства, а в українців з'явилася вогнепальна зброя. Завдяки цим обставинам упродовж XVI ст. були заселені Поділля і Правобережжя [8, с. 207–217 і далі; 42, с. 244–257; 43], упродовж XVII ст. – Лівобережжя з частиною Слобожанщини і частина Запоріжжя [2, с. 25–39; 35, с. 209–211; 41], упродовж XVIII ст. – більша частина Запоріжжя, Причорномор'я, Приазов'я, Середній Дон, Кубань.

Поселенці, безумовно, вже несли з собою виразні мовні та етнографічні ознаки, за якими, власне, визначається українська етнічна специфіка. Поширення людності з цими ознаками у XVI–XVIII ст. на південних теренах означає, що скластися комплекс українських етнічних ознак мав раніше. Ця обставина виразно суперечить поглядам тих авторів, які схильні пов'язувати завершення українського етногенезу лише з часами Богдана Хмельницького.

Отже, доходимо висновку, що вирішальна фаза етногенезу українців мала початись разом з монгольською навалою середини XIII ст. і завершитись до XVII, й, вірогідно, XVI століття.

* * *

Не зайвим буде порівняти накреслену тут схему становлення українського етносу з етногенетичними процесами, які розгорталися на теренах Західної та Центральної Європи.

Перш за все, варто наголосити, що процеси етнотворення супроводжували людство упродовж усієї його осяжної й неосяжної історії, адже спільноти людей, наскільки про те дозволяють нам судити джерела, в усі часи неодмінно втілювались у формі етнічних об'єднань. Здебільшого, як це бачимо на численних етнографічних прикладах, в основі етнічних об'єднань лежали родові і шлюбні відносини – людина, яка не мала чітко визначеного родинного зв'язку з іншими членами колективу, не вважалася повноцінним його членом, а, відтак, знаходилася фактично поза рамками даного об'єднання. Упродовж десятків тисяч років виникало безліч етнічних спільнот, що існували у формі племен та співплемінностей – вони зростали, набирали сили, через певний час занепадали, дезінтегрувались та йшли у небуття, а на їхньому місці поставали нові. Ці спільноти могли бути досить різні за структурою, але завжди утворювались на основі родоплемінних принципів організації та визначення спорідненості.

Починаючи з часів Римської імперії й упродовж середньовіччя на просторах Європи поступово формуються етнічні об'єднання іншого типу: належність до них визначалася не

*** Порівняно невеликий територіальний простір є універсальною запорукою формування будь якого етносу. Великий обсяг поширення народів завжди є результатом розселення їх зі значно вужчого центру зародження.

родинними зв'язками індивідуума, а культурною та політичною лояльністю його щодо макроколективу (соціуму, державного об'єднання), до якого він належав. Ця лояльність втілювалась у володінні мовою, знанні та дотриманні звичаїв, позитивній (для даного соціуму) суспільно-політичній активності, у визнанні ідеологічних пріоритетів макроколективу, виражених, насамперед, віросповіданням та релігійними нормами.

Формування етносів нового («громадянського») типу в Європі відбувалося паралельно та приблизно одночасно з виникненням і зростанням міст та поширенням міського способу життя. Виглядає очевидною взаємна пов'язаність цих процесів, а отже появу етносів нового типу можемо розглядати і як наслідок, і як частину урбанізаційного етапу цивілізаційного процесу. Проте між добою, коли панування родоплемінних норм було подоланим в основному (в різних регіонах Європи це відбулося неодноразово) та становленням і оформленням нових етнічних спільнот перехід не був миттєвим або короткотривалим. Формування етнічного об'єднання нового типу в умовах повсякчасної політичної нестабільності виливалось у складні процеси, які обіймали доволі тривалі періоди часу.

При всьому розмаїтті конкретних шляхів формування сучасних нам етносів в Європі, в них можна побачити одні й ті ж основні закономірності та спільні принципи. Вище, на прикладах слов'янських народів, ми вже простежили три найважливіші фактори етнотворення – географічний, зовнішньополітичний та внутрішньополітичний, які, поєднуючись в різних пропорціях, мали місце при формуванні практично кожного етнічного об'єднання, але нерідко якийсь із цих факторів помітно домінував. Так, при формуванні ісландців, ірландців, норвежців, голландців, данців, а якоюсь мірою й італійців, швейцарців, бретонців, албанців на перше місце можемо поставити географічний фактор: певні природні кордони не лише формували рамки поширення цих народів, а й надавали їм певної культурної та ментальної специфіки. При формуванні фінів, естонців, латишів, певною мірою шотландців, суттєву роль відіграв фактор зовнішнього завоювання. Внутрішньополітичний чинник, що виражався, насамперед, в силовому інтегруванні певним політичним центром споріднених племен або територій з близьким у мовному та культурному відношенні населенням, можемо визначити пріоритетним при формуванні французів, росіян, поляків, суттєвою мірою шведів, румунів, сербів тощо.

Стисло розглянутий вище процес етнічного становлення українців дещо відрізняється від названих. Українці не мали виразних природних бар'єрів на півдні, заході і сході своєї етнічної території, отже географічний фактор міг відігравати лише обмежену роль при їхньому формуванні. Предки українців опинились в залежності від монгольської держави в XIII ст., а з XIV ст. увійшли до складу Польської та Литовської держав, але кордони цих політичних утворень проходили через українські етнічні землі, отже іноземне завоювання не могло бути преваляючим фактором україногенезу. Нарешті, українці втратили власну державу вже фактично близько першої чверті XIV ст., але і раніше – протягом усього XIII ст. Галицько-Волинська Русь, поділена на дрібні князівства й землі, не становила достатньо міцної державної потуги, здатної перетворити підвладне населення на етнічне ціле цілеспрямованими зусиллями «згори». Отже, фактор внутрішньополітичної інтеграції також не міг відіграти вирішальної ролі в становленні українців.

Вище ми бачили, що значного впливу та етнічну консолідацію слов'янського населення України в добу Київської

та Галицько-Волинської Русі справили ворожі та войовничі сусіди. Цій специфіці українського етногенезу також можемо знайти в Європі певні відповідники.

Виразну аналогію знаходимо, насамперед, в Іспанії, де під тиском арабського, альморавідського та альмохадського нашестя (відповідно у VIII, XI, XII ст.), поступово вироблялася певна цілісність населення півночі Піренейського півострова. Мешканців цих теренів і раніше об'єднувало християнське віросповідання та користування латиною-вulgатою, але в етнічному відношенні вони становили собою доволі строкатий конгломерат племінних і регіональних структур різного ступеню мовної близькості, не інтегрованих ані в політичне, ані в культурне ціле. Саме у ході боротьби з мусульманськими завойовниками мешканці різних областей-держав Піренейського півострову – Кастилії, Леона, Астурії, Навари, Арагона, Каталонії, – об'єднують зусилля, політично та ідеологічно консолідуються, виробляють спільні культурні та ментальні особливості. Підсумком стало повне відвоювання півострову (XV ст.) та постанов достатньо монолітної етнічної спільноти *іспанців*, яка, обійнявши більшу частину території півострову, не випадково отримала назву за його старою назвою*.

Аналогічний процес спостерігався на німецьких землях. У ранньому середньовіччі ряд германомовних областей-герцогств – Швабія, Баварія, Тюрінгія, Гессен, Франконія, Саксонія, які входили до складу Франкської імперії, не складали етнічної цілісності [17, с. 48–52, 83]. Часом їхньої етнічної консолідації може бути визначене X ст., коли у ході протистояння мадярському нашестю виробилося усвідомлення загальнонімецької єдності. Саме з цього часу термін *theodisc-* (*diutisk-*), сучасною фонетичною формою якого є слово *deutsch*, почав втрачати своє первинне значення «народний», набуваючи натомість сенсу етнічного самопозначення (автоетнонімі) і витісняючи колишні етнічні самоназви на рівень обласних [17, с. 79, 82–85 і далі]. Навіть попри те, що Німеччина в XIII ст. знову перестала бути політично єдиною, усвідомлення етнічної єдності продовжувало домінувати над регіональним. Попри всю значимість останнього та тривалу політичну роздрібненість, етнічне самоусвідомлення німців дозволило їм відродитись як єдина нація в XIX ст., не перетворившись на низку менших утворень (при всій виразності такої тенденції у XVI–XVIII ст.).

Англійці як єдиний етнос на певній частині острова Британія (яку донині знаємо як Англія) уперше консолідувались у ході боротьби з нашестям данських вікінгів у IX–X ст. Починаючи з цього часу, зокрема з часу правління короля Альфреда Великого (871–899 рр.) на зміну локальним політичним утворенням: Уссекса, Ессекса, Сассекса, Кента, Англії, Мерсії, Нортумбрії, які були засновані різними племенами і знаходились у стані перманентної ворожнечі, приходило усвідомлення загальноанглійської єдності [40, с. 178–207]. У X–XIII ст. у зв'язку з протиставленням себе завойовникам – спочатку данцям, а з 1066 р. нормандцям, з'являється і поширюється термін (*a*)*englisc*, (*a*)*engliscman* (> *english*[*man*]), що первинно означав «той що говорить англосаксонською мовою», а з часом набув значення етнічної самоназви [40, с. 181–188], що свідчить про появу нового етносу [пор. 9, с. 145–151].

До того ж типу етнотворення, що його можемо визначити, як *консолідацію під зовнішнім тиском*, маємо віднести й етногенез литовців, який відбувся в умовах протистояння

* При цьому галісійці, каталонці, меншою мірою астурійці, завдяки дещо ізольованому географічному положенню, змогли зберегти свою етнічну специфіку, не «розчинившись» в іспанцях. Час формування галісійців та каталонців маємо визначити близьким до часу формування іспанців та португальців.

наступу німецьких хрестоносців у другій половині XIII – першій половині XIV ст. [11, с. 37–100] (тобто, як бачимо, виявився синхронним часу утворення українців).

Зі сказаного можемо бачити, що більшість нині існуючих народів Європи формуються в період X–XV ст., себто в той же час, коли в основному оформлюються середньовічні держави – прямі попередники нинішніх європейських, закладаються основні їхні політичні та культурні традиції, в основному оформлюється геополітична картина субконтиненту. Означена доба для більшості країн Європи стала добою «урбанізаційного прориву» – часу, коли цивілізаційні урбаністичні процеси стають незворотними, міста й міські агломерації остаточно утворюють основний кістяк гео-економічної структури європейських земель. Збіг становлення цивілізаційної структури європейського субконтиненту з оформленням в основних рисах його етнічної конфігурації, звичайно, не є випадковим, адже усі нинішні європейські етноси є утвореннями не первинного – родоплемінного, а вторинного – державно-політичного (або «громадянського») типу.

Цілоком вкладається в такі хронологічні рамки і типологічні параметри процес становлення українського народу. Він розпочався, як ми бачили, разом з появою перших міст, розвитком торгівельно-економічних відносин та зміцнення держави за епохи Володимира й Ярослава, і набув рис завершеності за доби Данила Галицького та його спадкоємців, коли на теренах Галицько-Волинського князівства розвивалося містобудування, поширювався міський спосіб життя, посилювалися економічні та культурні зв'язки з Центральною Європою. Значної і, на жаль, далеко не сприятливої специфіки на процес україногенезу наклало межування території формування українців зі степовим простором. Ця обставина зумовила більшу вразливість перед іноземними нашествиями порівняно з західноєвропейськими етносами, водночас визначивши шлях етнотворення українців саме через консолідацію під зовнішнім тиском. Завдяки цій консолідації, а також виробленню адаптивних форм пристосування до вкрай складних політичних умов, мешканці південноруських земель (майбутні українці) змогли не лише зберегтися як демографічна популяція, але набути принципово нової історичної та етнокультурної якості.

1. Археология Украинской ССР [Под ред. И. И. Артеменко, В. Д. Барана и др.]. – Т. 1–3. – К.: Наукова Думка, 1985–1987. 2. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків: Основа, 1990. – 256 с. 3. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота. Етногенез, історія, економіка / Василь Балушок. – Біла Церква, 2008. – 304 с. 4. *Баран В. Д.* Давні слов'яни / В. Д. Баран // [Серія: Україна кризь віки. – Т. 3.] – К.: ВД Альтернативи, 1998. – 336 с. 5. *Баран В. Д., Баран В. Я.* Походження українського народу / В. Д. Баран, В. Я. Баран. – К.: ІМФ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 403 с. 6. *Бирнбаум Х.* Праславянський язык. Достижения и проблемы в его реконструкции [Пер. с англ.: Columbus, 1973–1983]. – М.: Прогресс, 1987. – 512 с. 7. *Брайчевський М.* Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. – Вип. 1 (4). – К., 1995. – С. 72–82. 8. *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К.: Изд-во Н. Я. Оглоблина, 1916. – 591 с. 9. *Горелов М. М.* Датское и нормандское завоевания Англии в XI веке / М. М. Горелов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 176 с. 10. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. I: До початку XI в. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1990. – 650 с. 11. *Гудаевичус Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 года / Эдвардас Гудаевичус. – М.: Baltus, 2005. – 680 с. 12. *Давня історія України* – Т. 3: Слов'яно-руська доба [Під ред. П. П. Толочка, В. Д. Барана та ін.]. – К.: Інститут археології НАН України, 2000. – 696 с. 13. *Етнічна історія Давньої України* / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця, В. В. Отрощенко та ін. – К.:

Інститут археології НАН України, 2000. – 276 с. 14. *Залізняка Л.* Від склавинів до української нації / Леонід Залізняка. – 2-е вид. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 256 с. 15. *Залізняка Л. Л.* Походження українського народу / Леонід Залізняка. – К.: Бібліотека українця, 1996. 16. *Залізняка Л.* Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізняка. – К.: Темпора, 2011. – 424 с. 17. *История Германии* [Под ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова]. – Т. 1: С древнейших времён до создания Германской империи. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – 543 с. 18. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии [Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева] / Константин Багрянородный. – Изд. 2-е. – М.: Наука, 1991. – 586 с. 19. *Конча С. В.* Історія поглядів на український етногенез / С. В. Конча // Українознавство. Навчальний посібник. За ред. М. І. Обушного. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 209–227. 20. *Конча С.* Етнічні та демографічні процеси в татарсько-литовську добу / С. Конча // Походження, становлення та розвиток українського народу. За ред. М. І. Обушного. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – С. 207–308. 21. *Конча С.* Білі хорвати і населення українського Прикарпаття у IX–XI ст. / С. Конча // Вісник Київського національного університету. Серія: українознавство. – Вип. 15. – 2011. – С. 6–11. 22. *Конча С.* Слов'янське племна з теренів України за описом Баварського Географа / С. Конча // Вісник Київського університету. Серія: українознавство. – Вип. 16. – 2012. – С. 19–25. 23. *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України (Україна у складі Литовської держави) / Мирон Кордуба // Літературно-науковий вісник. – Т. 102. – № 6. – Львів, 1930. – С. 539–546. 24. *Королюк В. Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история / В. Д. Королюк. – М.: Наука, 1985. – 240 с. 25. *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // [Серія: Україна кризь віки. – Т. 5.] – К.: ВД Альтернативи, 1998. – 336 с. 26. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство / Іван Крип'якевич – Львів: Інститут українознавства, 1999. – 220 с. 27. *Літопис руський за Іпатським списком* / Переклад Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с. 28. *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – [Изд. 2-е]. – СПб.: Наука, 2006. – 414 с. 29. *Пироженко В.* Походження українців: стара концепція і новітні міфи / В. Пироженко // Вісник Національної академії наук України. – № 9–10. – 1998. – С. 77–86. 30. *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова / Григорій Півторак. – К.: Наукова Думка, 1993. – 200 с. 31. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне в VI–XII вв.).* [Под ред. Г. Г. Литаврина]. – М.: Наука, 1991. – 253 с. 32. *Саливон А. Н.* Самосознание ободритов (к вопросу об образовании ободритской раннефеодальной народности) / А. Н. Саливон // Формирование раннефеодальных славянских народностей [Под ред. В. Д. Королюка]. – М.: Наука, 1981. – С. 130–151. 33. *Седов В. В.* Славяне. Историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 622 с. 34. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период* / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др. – К.: Наукова Думка, 1990. – 488 с. 35. *Стороженко А.* Очерки Переяславщины / А. Стороженко // Киевская старина. – № 11. – 1891. – С. 195–215. 36. *Тараненко О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / Олександр Тараненко // Історія української мови. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 280–286. 37. *Трубачев О. Н.* Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 48–67. 38. *Формирование раннефеодальных славянских народностей* [Под ред. В. Д. Королюка]. – М.: Наука, 1981. – 292 с. 39. *Чорній В.* Історія Болгарії / Володимир Чорній. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с. 40. *Шервуд Е. А.* От англо-саксов к англичанам (к проблеме формирования английского народа) / Е. А. Шервуд. – М.: Наука, 1988. – 240 с. 41. *Яблоновский А.* Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – № 4–6. 42. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – Вид. 2-е. – К.: Критика, 2005. – 582 с. 43. *Bobiński W.* Wojewodztwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunkow własności ziemskiej / Witold Bobiński. – Warszawa, 2000.